

УДК 85/72.(477)

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ АРХІТЕКТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Х. Терлецька, аспірант
ORCID ID: 0000-0003-1800-5494

М. Косьмій, д. арх.
ORCID ID: 0000-0003-4823-5573
Університет Короля Данила

<https://doi.org/10.31734/architecture2023.24.106>

Терлецька Х., Косьмій М. Система державного управління архітектурною спадщиною в законодавстві України

Багатоміліардна історія Української держави налічує на своїх теренах безліч унікальних архітектурних об'єктів, від збереження яких залежить історична пам'ять нашої країни. Основою розвитку держави є збереження культурної спадщини, адже це своєрідний рушій соціокультурного розвитку кожної нації.

Питання щодо охорони і збереження архітектурної спадщини регулюються Конвенцією про охорону архітектурної спадщини Європи, яка ратифікована у 2006 році. В Україні створено об'ємну законодавчу та нормативно-правову базу, яка регулює роль держави, центральної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони культурної спадщини, а також юридичних та фізичних осіб незалежно від форми власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки культурної спадщини. Тому прийнято такі закони та програми: «Про охорону культурної спадщини», «Про збереження архітектурної та містобудівної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», «Про основи містобудування», «Про планування територій» «Про архітектурну діяльність», «Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про регулювання містобудівної діяльності».

Збереження, ефективне функціонування та використання архітектурних пам'яток насамперед залежать від системи державного управління, що складається з трьох рівнів; **центральний рівень** – Міністерство культури України та Кабінет Міністрів України; **регіональний рівень** – обласні та Київська й Севастопольська міські ради, а також органи охорони культурної спадщини обласних держадміністрацій; **місцевий рівень** – районні державні адміністрації, сільські, селищні, міські, районні, обласні ради, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Проаналізувавши функції державного апарату, ми визначили основні проблеми в системі управління культурною спадщиною. Сюди можемо віднести: необхідність чіткого розмежування повноважень і функцій між органами управління культурною спадщиною у законодавстві України, відсутність кадрового та ресурсного забезпечення для здійснення діяльності щодо збереження та охорони культурної спадщини, низьку інформованість суспільства, відсутність чіткого та системного державного управління охороною культурної спадщини, потребу у формуванні Державного реєстру нерухомих пам'яток, брак нормативної бази професійної діяльності з охорони культурної спадщини, відсутність безпосереднього впливу громадськості, необхідність розгляду архітектурної спадщини як засобу адміністративного управління.

Ключові слова: архітектурна спадщина, система державного управління культурною спадщиною, законодавство України, охорона культурної спадщини.

Terletska Kh., Kosmii M. System of public administration of the architectural heritage in the legislation of Ukraine

Throughout its centuries-long history, the Ukrainian state has accumulated numerous architectural objects on its territory, and the historical memory of our country depends on their preservation. The state development is based on preservation of the cultural heritage, as it is a kind of engine driving the social and cultural development of every nation.

The issues of protection and preservation of the architectural heritage are regulated by the Convention on Protection of the Architectural Heritage of Europe, which was ratified in 2006. Ukraine has created a comprehensive legislative and regulatory framework that governs the role of the state, central government and local governments in the field of cultural heritage protection, as well as legal entities and individuals, regardless of the form of ownership of the cultural heritage sites and monuments. Therefore, the following laws and programs were adopted: «On Protection of Cultural Heritage», «On Preservation of Architectural and Urban Planning Heritage», «On Protection of Archaeological Heritage», «On the List of Cultural Heritage Monuments that Are not Subject to Privatization», «On the Fundamentals of Urban Planning», «On Territory Planning», «On Architectural Activity», «On Culture», «On Protection of Cultural Heritage» and «On Regulation of Urban Planning Activity».

The preservation, effective functioning and use of architectural monuments primarily depends on the system of public administration, which consists of three levels. The central level is the Ministry of Culture of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine. At the regional level, these are the regional and city councils, as well as cultural heritage protection authorities of regional state administrations. And the local level, it includes district state administrations, village, town, city, district, regional councils, executive authorities of village, town, and city councils. Based on the functions of the state apparatus, the authors of the research have identified the main problems that exist in the cultural heritage management system, namely the need of clear delineation of powers and functions between cultural heritage management authorities in the legislation of Ukraine; lack of staff and resources for implementation of the activities for the preservation and protection of cultural heritage; low public awareness; lack of clear and systematic public administration of cultural heritage protection; the necessity to compose a State Register of Immovable Monuments; absence of regulatory framework for professional activities in the field of cultural heritage protection; no direct public influence; the needs to consider architectural heritage as means of administrative management.

Key words: architectural heritage, system of public administration of cultural heritage, legislation of Ukraine, protection of cultural heritage.

Постановка проблеми. Суспільство сьогодні очікує від державних органів влади змін у всіх сферах життя. Невіддільною частиною суспільства є його архітектурна спадщина. Україна має безліч історичних, культурних та архітектурних об'єктів, що вимагають правильного державного управління. Проте через низку політичних, економічних і соціальних проблем культурна спадщина залишається поза увагою суспільства. В українському законодавстві бачимо певні позитивні зміни стосовно управління у сфері культурної спадщини, однак разом із законодавчими зрушеннями необхідно змінити думку суспільства щодо потреби збереження архітектурної спадщини.

Головна проблема поганого становища архітектурної спадщини – недостатнє фінансування, недосконале державне управління, яке має безліч суперечностей, розгалужена система органів охорони культурної спадщини, у якій простежується підпорядкування різним міністерствам та рівням влади й дублювання повноважень щодо охорони пам'яток. Для того, щоб знайти шляхи вирішення цієї проблеми, необхідно зрозуміти, що таке система державного управління культурною спадщиною та державне управління у сфері охорони культурної спадщини

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розробки у сфері державного управління вивчали такі вчені: О. Волкович [3], Н. Нижник [14], В. Авер'янов [1], Ю. Ковбасюк [11], В. Пилипишин [15].

Тему досліджень про державне регулювання в охороні культурної спадщини порушували такі науковці: В. Вечерський [2], В. Горбик [4], О. Гриценко [5], О. Пламеницька [16], О. Ковалевська [10], Н. Кондель-

Пермінова [13], Л. Прибега [17], О. Рибчинський [18].

Постановка завдання. Наше завдання – визначити систему державного управління у сфері культурної спадщини в Україні та встановити особливості й проблеми у державному управлінні архітектурною спадщиною.

Виклад основного матеріалу. Об'єкти культурної спадщини – це пам'ятки минулих епох, що мають особливу культурну цінність для сучасників і майбутніх поколінь. Цей статус означає, що об'єкт із боку держави підлягає особливому захисту, спрямованому на збереження автентичності. Рекомендації ООН про охорону культурної спадщини на національному рівні культурної та природної спадщини, в якій як «культурна спадщина» становить пам'ятки, ансамблі та пам'ятні місця, затверджені 1972 року.

Архітектурна спадщина – сукупність пам'яток та об'єктів нерухомої культурної спадщини за видом «архітектура», відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [7].

Повноваження щодо управління, виконання та охорони культурної спадщини в частині «архітектура» розподілені між декількома органами влади національного, регіонального та місцевого рівня, утворюють органи із загальними і спеціальними компетентностями у сфері культури. Зазначені повноваження залежать від цінності та значення об'єкта

Багато науковців трактують державне управління як систему виконавчо-розпорядчих функцій. Наприклад, В. Авер'янова аргументує: «...вся регулювальна діяльність цього управління, має виключно виконавчо-

розпорядчий характер і здійснюється лише органами виконавчої влади й іншими органами під час реалізації ними виконавчо-розпорядчих функцій [1].

Науковець Н. Нижник зазначає, що «державне управління – це підзаконна діяльність органів виконавчої влади, спрямована на практичну організацію нормального життя суспільства і забезпечення особистої безпеки громадян, створення умов для її матеріального, культурного та духовного розвитку» [14]. «В основі розуміння державного управління як діяльності перебувають функції державного управління. До функцій процесу державного управління відносять планування, організації, мотивації, контролю та комунікацій, що пов'язують їх, і прийняття рішень з метою формулювання й досягнення цілей держави», – зазначає В. Пилипишин [15]. Авер'янов В. визначає державне управління «...як практичний, організуючий і регулюючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження або перетворення, який спирається на її владну силу» [1].

З огляду на трактування поняття «державне управління» – це система, що регулює діяльність держави: представницьких органів влади, виконавчих органів влади, громадських об'єднань, суддів та інших суб'єктів уповноважених державою здійснювати державно-управлінські функції у сфері управління. Для аналізу можливостей держави щодо збереження культурної спадщини слід зрозуміти сутність державного управління у сфері охорони.

Державне управління охороною культурної спадщини – це цілеспрямований вплив усіх державних органів на сферу культурної спадщини задля формування можливих умов для захисту, збереження, популяризації об'єктів культурної спадщини та передачі їх майбутнім поколінням.

По-іншому державне управління у сфері культурної спадщини можемо назвати регулятором представницьких органів влади, виконавчих органів державної влади, прокуратури, судів, громадських об'єднань (організацій) та інших суб'єктів, уповноважених державою здійснювати функції прогнозування, планування, фінансування, підбору та атестації кадрів, обліку, контролю, застосувати примусові заходи, заохочення, заходи дисциплінарного впливу, та інші державно-управлінські функції.

Система органів влади, що здійснює повноваження у сфері збереження та управління спадщиною, визначається базовими законами про культурну спадщину, а саме: Законами України: «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про адміністративні послуги», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності». Останні два закони регламентують роботу в адміністративних органах, адже для використання та управління культурною спадщиною надаються окремі документи дозвільного характеру, які послуговуються загальними вимогами цих законів. Важливі функції щодо управління спадщиною виконує Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України.

Міністерство культури – держаний орган, до повноважень якого входить здійснювати діяльність щодо пам'яток культурної спадщини національного значення та об'єктів Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Регіональна та місцева влада – державний орган, що провадить свою діяльність винятково з об'єктів місцевого значення. Однак для певних повноважень, як-от: погодження програм та проєктів перетворень і робіт, погодження відчуження або передачі пам'яток у володіння, користування або управління, залучаються районні держадміністрації та виконавчі органи місцевих рад, за висновком яких регіональні органи влади можуть здійснити відповідні погодження.

Верховна Рада України затверджує перелік пам'яток, які не підлягають приватизації та погоджує, згідно із земельним законодавством, припинення права постійного користування земельними ділянками земель історико-культурного призначення з підстави добровільної відмови від користування ними або шляхом їх вилучення.

Кабінет Міністрів України, згідно зі статтею 4 Закону України «Про охорону культурної спадщини», має забезпечувати проведення державної політики щодо охорони культурної спадщини, заносити об'єкти культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та вносити зміни до нього щодо пам'яток національного значення, подавати у

відповідні міжнародні інстанції пропозиції про занесення пам'ятки до Списку всесвітньої спадщини, надавати дозволи на переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення, затверджувати

Списки історичних населених місць України та змін, внесені до нього, оголошувати комплекси пам'яток історико-культурними заповідниками державного значення, затверджу-

вати нормативи і методики грошової оцінки пам'ятки, порядку укладання охоронних договорів та їх типових форм, затверджувати перелік платних послуг, які може надавати адміністрація історико-культурного заповідника, та ухвалювати рішення про забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території, створення її адміністрації, затвердження положення про неї.

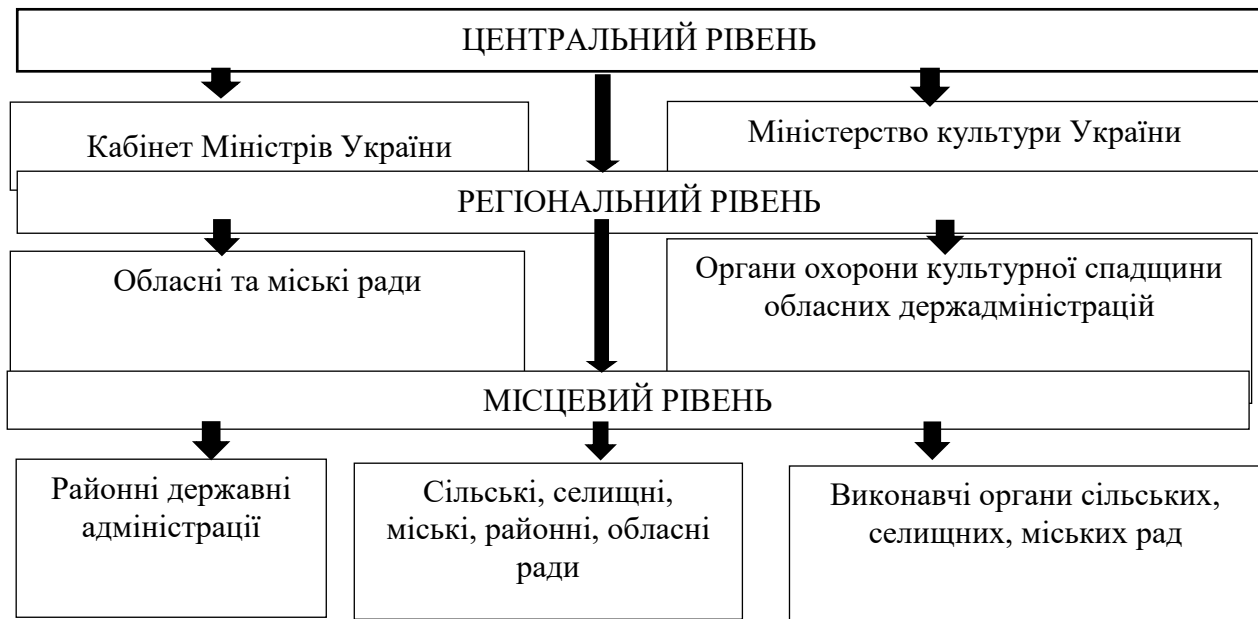

Рис. 1. Система управління культурною спадщиною

Міністерство культури, як центральний орган виконавчої влади, забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, визначений Положенням про Міністерство, затвердженим Указом Президента України від 16 жовтня 2019 р. № 885.

Сьогодні до структури Міністерства культури входить Управління охорони культурної спадщини. Крім того, згідно зі статтею 7 Закону України «Про охорону культурної спадщини», у Міністерстві культури створена науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини як дорадчий орган у складі провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Головним завданням Науково-методичної ради як дорадчого органу є: розгляд наукових рекомендацій та пропозицій щодо напрямів розвитку охорони культурної спадщини; обговорення проєктів та програм щодо охорони культурної спадщини; залучення провідних учених та фахівців-практиків до реалізації

державної політики щодо охорони культурної спадщини.

На територіях областей, міст Києва та Севастополя, інших населених пунктів органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій можуть створювати консультативні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

На регіональному рівні у складі державних адміністрацій створюються структурні підрозділи з питань культури, національностей та релігій. Відповідно у складі управління створюються структурні підрозділи з питань культури. Звичайно, у практичній діяльності назви та компетентності структурних підрозділів можуть змінюватися та суттєво відрізнятися. Так, в Івано-Франківській області створене управління культури, національностей, релігій, структурний підрозділ якого – відділ охорони культурної спадщини. Виконавчі органи сільських, селищних, міських

рад, до компетенції яких належать питання, пов'язані з культурною спадщиною, визначаються відповідними місцевими радами, які затверджують положення про такі органи. У деяких місцевих громадах утворені спеціальні виконавчі органи місцевих рад з питань культурної спадщини.

Як передбачено статтею 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини», голови місцевих державних адміністрацій та сільські, селищні, міські голови призначають на посаду і звільняють з посади керівників відповідних органів охорони культурної спадщини за погодженням з органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до Закону.

Міністерство культури України, згідно із законодавством, керуючись статтею 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини», здійснює повноваження щодо формування та реалізації державної політики з питань охорони культурної спадщини, а також:

1) розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, розроблення та погодження державних програм охорони культурної спадщини;

2) оголошення топографічно визначених територій чи водних об'єктів, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;

3) затвердження державних норм та правил з питань охорони культурної спадщини (щодо пам'яток архітектури та містобудування – спільно з Мінрегіонбудом);

4) встановлення режиму використання пам'яток національного значення, їхніх територій, зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

5) здійснення науково-методичного керівництва у питаннях охорони культурної спадщини, затвердження методик та правил дослідження об'єктів культурної спадщини;

6) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного значення;

7) затвердження правил встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій, затвердження їхніх зразків; здійснення інших повноважень, передбачених законом та покладених на нього актами Президента України.

Окрім функцій щодо реалізації державної політики з питань охорони культурної спадщини, Міністерство культури здійснює ще низку управлінських, адміністративних та фінансових повноважень, що прописані в Законі України «Про охорону культурної спадщини».

Виконавчі органи сільських, селищних, міської рад, відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», уповноважені надавати висновки про доцільність оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією. Згідно зі статтями 31 та 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», вони здійснюють організацію охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників, забезпечують охорону пам'яток історії та культури, збереження та використання культурного надбання.

Цей Закон передбачає також залучення місцевих органів охорони культурної спадщини до виконання певних повноважень щодо пам'яток місцевого значення (погодження програм та проєктів перетворень і робіт, погодження відчуження або передачі пам'яток у володіння, користування або управління) – місцеві органи охорони надають висновки, на підставі яких регіональні органи здійснюють відповідні погодження.

Проте, як бачимо, деякі повноваження Міністерства культури та регіональних органів управління дублюються як для пам'яток місцевого, так і для пам'яток національного значення.

Управління історико-культурними заповідниками місцевого й національного значення належить до повноважень як Міністерства культури, так і регіональних органів, так само дублюються повноваження укладення охоронних договорів, однак їх остаточно погоджує Міністерство культури.

Укладення контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування та інші заходи щодо охорони культурної спадщини в межах державного замовлення можуть здійснювати всі три рівні органів влади.

Обласні, районні держадміністрації та виконавчі органи сільських, селищних та міських рад можуть також видавати розпорядження й приписи щодо охорони

пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проєктів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них.

Зрозумівши сутність системи державного управління, бачимо ключові проблеми в управлінні культурною й архітектурною спадщиною, які потребують термінового вирішення.

По-перше, необхідне чітке розмежування повноважень і функцій між органами управління культурною спадщиною у законодавстві України, адже теперішній стан закону з аналогічними повноваженнями Міністерства культури та регіональними органами дискредитує Закон України «Про засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», бо суперечить йому. Основний принцип державного нагляду має унеможливити дублювання повноважень з одного і того самого питання, однак нами вони були виявлені.

По-друге, відсутність кадрового та ресурсного забезпечення для здійснення діяльності щодо збереження та охорони культурної спадщини. Саме тому є велика небезпека – незбереження архітектури, адже немає відповідного догляду. Потрібно хоча б підтримувати належний стан пам'яток, що й казати про їхню реставрацію.

По-третє, низька інформованість суспільства у сфері культурної спадщини. Не завжди жителі громади знають про цінність архітектурного об'єкта, низька інформованість суспільства управлінням культурної спадщини призводить до того, що архітектурна спадщина, особливо місцевого значення, опиняється на межі повного знищення. Це відбувається через брак фінансування, і громада самостійно «рятує» пам'ятку, відтак шкодить її первинному вигляду.

По-четверте, немає чіткого та системного державного управління охороною культурної спадщини. Відповідно до нового законодавства у системі державного управління культурною спадщиною, всі повноваження щодо збереження культурної спадщини за європейським стандартом провадить Міністерство культури. Однак систему державного управління, що діяла в Міністерстві регіонального розвитку, Міністерство культури не перейняло повністю, залишивши за собою управліннясько-державницькі функції.

По-п'яте, не сформований Державний реєстру нерухомих пам'яток. У Законі України «Про охорону культурної спадщини» прописано створення реєстру як інформаційного банку даних про архітектурні пам'ятки задля ефективного державного управління. Проте від 90-х років ХХ ст. до сьогодні до Державного реєстру занесено тільки 6 % пам'яток архітектури та містобудування.

По-шосте, немає нормативної бази професійної діяльності з охорони культурної спадщини. Насамперед важливе нормування методів роботи, методики наукових досліджень, а найголовніше – створення нової чи удосконалення наявної методики оцінки стану архітектурної пам'ятки, бо у наявній пам'ятка архітектури національного та місцевого значення розглядається не як історично-культурний об'єкт, що має багатовікову історію, а як звичайна будівля з урахуванням матеріальних характеристик, як-от матеріали будівлі, а це суттєво позначається на грошовій оцінці та ринковій вартості пам'ятки архітектури.

По-сьоме, відсутність аргументованого впливу громадськості на сферу культурної спадщини. Юридично громадські організації мають право використовувати загальні механізми у реалізації державної політики щодо управління та збереження архітектурної спадщини, тобто проводити консультації, брати участь у розробленні проєктів, однак не завжди громадські організації діють на користь громаді. Дуже часто виникають «нові» організації для написання чи підтвердження проєкту, який вигідний певним людям, тому ефективність такої громадської організації суспільства є негативною.

По-восьме, розгляд архітектурної спадщини як засобу адміністративного управління. Тобто чиновники повинні зрозуміти, що їхні основні функції не мають зводитись до адміністрування пам'ятки. Натомість мають бути спрямовані на наукомісткий процес. Тобто пам'ятка архітектури повинна нести наукову та історичну цінність. Європейський досвід засвідчує, що сприйняття архітектурних об'єктів як історично цінних суттєво збільшує туристський потік, відповідно й розвиває територію.

Висновки. Ми розглянули функції, які виконують державні установи щодо охорони культурної, зокрема й архітектурної спадщини. Як бачимо, система управління культурною

спадщиною охоплює три рівні: Кабінет Міністрів, Міністерство культури України та Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Проаналізувавши функції, які виконують державні установи, ми зауважили, що вони дублюються, а отже, суперечать Закону України «Про засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», тож необхідно порушувати питання чіткого розмежування функцій між органами влади.

Визначивши особливості системи управління та охарактеризувавши її функції, ми розуміємо, що система управління сконцентрована на адміністративних функціях, а відтак на охороні й збереженні архітектурної пам'ятки що, на нашу думку, неправильно.

Через акцент на адміністрування виникла проблема відсутності фінансування та професійних кадрів, які готові доглядати за пам'яткою та піклуватись про її стан та збереження. Така ситуація також призводить до низької інформованості суспільства щодо вагомості архітектурного об'єкта. Саме тому потрібно ознайомлювати населення із проблемами та залучати до системи управління та збереження культурної спадщини.

Бібліографічний список

1. Авер'янов В. Б. Державне управління. Юридична Енциклопедія: у 6 т. Київ, 1998. 2004.
2. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України. Київ, 2003.
3. Волкович О. Ю. Проблеми розмежування понять «організаційно-господарське управління» та «державне управління» у діяльності господарських товариств. *Форум права*. 2008. № 2. С. 38–43.
4. Горбик В. Місце історико-культурної спадщини в духовному розвитку сучасної України. *Історія: V конгр. Міжнар. Асоц. Україністів*. Чернівці, 2004. С. 441–445.
5. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. Київ: УЦКД, 2000, 258 с.
6. Гриценко О. А. Культурна політика в Україні: аналітичний огляд. Київ: УЦКД, 2007.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/T001805?an=339&ed=2023_01_01 від 08.06.2000 року (дата звернення: 20.03.2023).
8. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> від 5 квітня 2007 року (дата звернення: 20.03.2023).
9. Про адміністративні послуги: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> від 06.09.2012 року (дата звернення: 20.03.2023).
10. Ковалевська О. Форми й методи державного регулювання ринку житла. *Науковий вісник академії муніципального управління. Серія: управління*. 2013. С. 84–94.
11. Ковбасюк Ю. В. Нові підходи до формування регіональної політики та регіонального управління. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 7. С. 246–253.
12. Ковбасюк Ю. В. Державне управління. Енциклопедія державного управління: у 8 т. Київ, 2011.
13. Кондель-Пермінова Н. Інтеграція пам'яток архітектури та містобудування у сучасний соціокультурний контекст. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. ІПСМ АМУ*. 2008. № 5. Київ, 2008. С. 94–110.
14. Нижник Н. Державне управління в Україні: функція координування. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 111–116.
15. Пилипишин В. П. Поняття та основні риси державного управління. Суми: *Форум права*, 2011.
16. Пламеницька О. До питання методики дослідження стадіальності розвитку архітектурно-урбаністичних утворень. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. Київ, 2009.
17. Прибега Л. В. Сутність та зміст поняття «охорона» в архітектурному пам'яткознавстві. Київ, 2008. С. 470–492.
18. Рибчинський О. Аналіз програм збереження культурної спадщини України. Львів, 2022.

Стаття надійшла 27.03.2023